

dr Paulina Korneluk

Uniwersytet Wrocławski, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu

e-mail: paulina_k1@onet.eu

<https://orcid.org/0000-0003-3732-4976>

mgr Justyna Korneluk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

e-mail: justynakorneluk30@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-4830-2642>

Szpieg, czy ofiara stalinowskiego szaleństwa? Izaak Goldsztajn (1892–1954). Biografia zapomniana

Spy or Victim of Stalinist Madness?

Isaac Goldstein (1892–1954): A Forgotten Biography

Summary

This article examines Isaac Goldstein, a figure largely overlooked in Polish historiography. He was born in 1892 in Zamość and was the nephew of Yitskhok Leybush Peretz (Isaac Leib Peretz). His brother was the prominent Zamość architect and city councilor Moses Goldstein. Isaac Goldstein was the only member of his family to survive the Holocaust. While living in Poland, he belonged to the Bund, and beginning in the 1920s he worked in Moscow. He was a communist who appears to have sincerely believed in the system. In the 1930s, he worked as an economist and researcher. He spent World War II in Tashkent and returned to Moscow following the war's conclusion. His acquaintance with the renowned director Solomon Mikhoels resulted in Isaac Goldstein being accused of spying for Jewish nationalists and the US. He was arrested, brutally interrogated, and died in prison in 1954. This article aims to situate this figure within a broader family and historical context.

Keywords: Isaac Goldstein; USSR; communism; Joseph Stalin; Jews in the Soviet Union

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy zapomnianej w polskiej historiografii postaci Izaaka Goldsztajna. Urodził się on w 1892 roku w Zamościu i był siostrzeńcem Icchaka Lejba Pereca. Jego bratem był znany zamojski architekt i radny miejski Mojżesz Goldsztajn. Izaak Goldsztajn jako jedyny z rodziny przeżył Holokaust. Mieszkając w Polsce, należał do Bundu, a od lat 20. XX wieku pracował w Moskwie. Był komunistą — jak się wydaje — szczerze wierzącym w system. W latach 30. XX wieku pracował jako ekonomista i naukowiec. Czas II wojny światowej przeżył w Taszkencie, a po zakończeniu wojny powrócił do Moskwy. Jego znajomość ze słynnym reżyserem Salomonem Michoelsem

sprawiła, że Izaaka Goldsztajna posądzono o szpiegostwo na rzecz żydowskich nacjonalistów oraz USA. Został aresztowany, brutalnie przesłuchiwany i zmarł w więzieniu w 1954 roku. Artykuł ma na celu pokazanie tej postaci w szerszym kontekście rodzinnym i historycznym.

Słowa kluczowe: Izaak Goldsztajn; ZSRR; komunizm; Józef Stalin; Żydzi w Związku Radzieckim

Wstęp

Blisko dwuletnie badania autorek, poświęcone losom zamojskich architektów żydowskiego pochodzenia, przyniosły odkrycia wychodzące poza obszar opracowywanego tematu, związanego z próbą opowiedzenia biografii i analizą drogi twórczej postaci, które odcisnęły piętno na architekturze miasta i regionu. Żaden z działających w międzywojennym Zamościu architektów pochodzenia żydowskiego nie przeżył Holocaustu, to też próba odtworzenia ich biografii pozostaje żmudnym procesem, opartym na skrawkach wspomnień, godzinach badań archiwalnych i prasowych, które przynoszą momentami zaskakujące ustalenia¹. Do palestry projektantów i inżynierów, związanych z Zamościem i działających tu w okresie międzywojnia, bez wątpienia należał architekt Mojżesz Goldsztajn. Badanie właśnie jego biografii stało się asumptem do pochylenia się nad dziejami jego młodszego brata, Izaaka Goldsztajna². W kontekście rodziny Goldsztajnów pisze się o braciach Mojżeszu i Julianie oraz ich matce Hessie. Mojżesz Goldsztajn był architektem działającym w Zamościu do 1932 roku, Julian Goldsztajn był doktorem prawa i znanym zamojskim adwokatem, zaś ich matka Hessa z rodziny Perec była rodzoną siostrą klasyka literatury jidysz Icchaka Lejba Pereca. Wzmianek o Izaaku Goldsztajnie brak w opracowaniach dotyczących zamojskiej społeczności żydowskiej, mimo że był on postacią nie mniej ciekawą niż matka i jego rodzeństwo. Celem tego tekstu jest wprowadzenie sylwetki Izaaka Goldsztajna do polskiej historiografii oraz zarysowanie biografii, zwłaszcza w kontekście jego roli w antysemickich działaniach Józefa Stalina po II wojnie światowej.

Stan badań

Trudności w ustaleniu dokładnej biografii Izaaka Goldsztajna związane są przede wszystkim z tym, że główna część jego działalności przypadła na okres, który spędził on w Związku Radzieckim. Dokumenty więc są w większości niedostępne lub utaj-

¹ W tym miejscu autorki tego artykułu chcą podziękować panu Józefowi Kowalewskiemu, którego mama — Bronisława Kowalewska — znała się z rodziną Goldsztajnów, za podzielenie się materiałem fotograficznym oraz wspomnieniami.

² W kontekście zapisu imienia pojawiają się warianty Izaak oraz Icek, zaś w rodzinie nazywano go Jackiem. Rozbieżny pozostaje zapis jego nazwiska, w dokumentach pojawiają się warianty Goldstein, Goldsztajn lub najczęściej Goldsztejn. Dla całego tekstu wybrano formę Izaak Goldsztajn.

nione. Pomimo wielokrotnych prób autorek nie udało się uzyskać żadnych informacji z rosyjskich archiwów, a wszelkie próby ich pozyskania spotykały się z odmowami motywowanymi sytuacją polityczną oraz klauzulą tajności. Jedyne polskojęzyczne opracowania, w których poświęca się mu kilka zdań, to książka Arno Lustigera *Czerwona księga. Stalin i Żydzi* oraz Simona Sebaga Montefiore *Stalin: dwór czerwonego cara*. Bogatsza literatura jest zarezerwowana dla czytających w języku rosyjskim. To przede wszystkim badania Gennadija Kostyrzenki *Tajan polityka Stalina: władza i antysemityzm* (*Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*). Dużo miejsca ostatnim miesiącom życia Izaaka Goldsztajna poświęca Igor Zakurdajew w swoim opracowaniu *Centralne Więzienie we Włodzimierzu. Historia włodzimierskiego więzienia* (*Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*). W zasadzie te dwie pozycje stają się wyjściowe w badaniach losów zamościanina. Niniejszy artykuł stara się przedstawić polskojęzycznemu odbiorcy tę postać i po raz pierwszy pokazać całościowo jego losy, od narodzin w Zamościu po śmierć we Włodzimierzu nad Kłajmą.

Rodzina

Ze względu na dobrze zachowany zbiór akt metrykalnych okręgu bożniczego w Zamościu można ustalić genealogię Izaaka Goldsztajna ze strony jego matki, a więc rodziny Pereców. Matka — Hessa Goldsztajn — urodziła się w Zamościu 27 lutego 1859 roku jako Hessa Perec³. Była córką Rywki z Lewinów (1829–1914)⁴ i pochodzącego z Lubartowa kupca Judki Pereca (1827–1895)⁵. Spośród dziesięciorga ich dzieci dorosłości dożyła jedynie czwórka: Icchak, Hessa, Jonas i Chajm. Icchak Lejb Perec (1851–1915) był prawnikiem i pisarzem, Jonasz Perec (1864–1937) zamojskim przedsiębiorcą, właścicielem miejscowego browaru, w czasach rosyjskich posłem do Dumy, zaś w okresie międzywojennym członkiem miejscowej rady miejskiej. Niewiele wiadomo za to na temat Chajma Pereca (1857–1910), zapewne był kupcem, ale nie mieszkał w Zamościu, gdyż nie widnieje w spisach. Nie ma go też wśród zmarłych odnotowanych w aktach stanu cywilnego miejscowego Okręgu Bożniczego. W *Pinkes Zamosc*, nieocenionym źródle wiadomości o Zamościu widzianym z perspektywy mieszkających tu Żydów, znajduje się wzmianka, że został on zamordowany przez chłopów

³ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/1.1/21: Księga urodzeń 1859, Akt urodzenia Hessay Perec, k. 142.

⁴ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/32: Księga urodzeń 1829, Akt urodzenia Rywki Lewin, k. 143.

⁵ A. Kopciowski, *Z dziejów rodziny Pereców w Zamościu*, w: *Ortodoksja, emancypacja, asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Grabowska, Lublin 2003, s. 160–165.

w nieznanymi bliżej okolicznościach⁶. Dom Pereców należał do bardziej oświeconych w mieście, pisarz wspominał po latach, że ojciec był z przekonania liberałem, nawet anarchista, ale pilnie studiował Torę⁷.

Można się domyślać, że już w dorosłym życiu Izaak Goldsztajn szczycił się pokrewieństwem z Icchakiem Lejbem Perecem — klasykiem literatury jidysz i pisarzem znanym w zasadzie w całej Europie. Wiadomo, że zapraszano go m.in. na moskiewskie wieczorki poetyckie poświęcone jego wujowi. Izaak Goldsztajn otrzymał imię na cześć uznanego pisarza: „To tu mieszkał Jonasz Perec [...]; jego siostra Hessa Perec prowadząca biznes z kapeluszami i jej syn Icek Goldsztajn — nazwany na cześć wuja”⁸.

Niemal nic nie wiadomo o Józefie Goldsztajnie. W jego akcie zgonu można wyczytać, że urodził się w 1855 roku i był kupcem z Kołek koło Łucka⁹. Pochodził z wołyńskiej rodziny kupieckiej, jego ojciec nazywał się Abraham Hersz, zaś matka — Maria. Skąpy zasób archiwalny dotyczący okręgu bożniczego w Kołkach nie pozwala na ustalenie większej liczby faktów dotyczących samej rodziny Goldsztajnow. Być może pochodzili oni z Łucka, gdyż w mieście tym, jak udało się ustalić na podstawie ksiąg meldunkowych z początku XX wieku, mieszkało wiele rodzin o tym nazwisku. Świadczą o tym także późniejsze związki braci Goldsztajn i ich matki z tym miastem.

W chwili ślubu z Józefem Goldsztajnem Hessa Perec była już rozwódką. 27 października 1881 roku zawarła w Zamościu związek małżeński z Mejerem Altbergiem (1855–1914)¹⁰, synem zamojskiego zamożnego kramarza, który był jej kuzynem (matka Hessay — Rywka, i matka Mejera Altberga — Tema, były rodzonymi siostrami). Związek nie układał się dobrze i już cztery lata później małżonkowie wzięli rozwód w Warszawie. Altbergowie mieszkali w stolicy, gdzie Mejer prowadził kupieckie interesy. Małżeństwo było bezdzietne. Pomiędzy 1885 a 1889 rokiem Hessa Perec zawarła ponownie związek małżeński, tym razem z Józefem Goldsztajnem. Nie wiadomo, gdzie przyszli małżonkowie się poznali, gdzie też wzięli ślub, ale przyjechali do Zamościa w 1889 roku, przed narodzinami ich pierwszego dziecka. Mojżesz, późniejszy

⁶ *The Life and Works of I.L. Peretz (Biographical and Bibliographical Facts)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc/zam220.html#Page223> [dostęp: 22.03.2024].

⁷ I.L. Perec, *Mgliste lata dzieciństwa. Wspomnienia z Zamościa*, wstęp, tłum., oprac. M. Ruta, Warszawa 2022 (Żydzi, Autobiografia, Polska, t. 16), s. 8.

⁸ N. Rok-Schwartz, *There Was a Life, and It Was Cut Down (Memories of the Age of Youth in Zamość)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc/zam458.html#Page471> [dostęp: 25.03.2024]. Tłumaczenie własne.

⁹ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/18: Księga zgonów 1905, Akt zgonu Józefa Goldsztajna, k. 96.

¹⁰ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/8: Księga zaślubin 1881, Akt ślubu Hessay Perec i Majera Altberga, k. 23–24.

architekt, urodził się w Zamościu 9 maja 1889 roku¹¹, Izaak 18 stycznia 1892 roku¹², zaś przyszyły prawnik, Julian, przyszedł na świat 28 listopada 1897 roku¹³. Wszystkie ich dzieci urodziły się w Zamościu.

Młodość Izaaka Goldsztajna

Pierwsze lata życia Izaak spędził z rodzicami w Zamościu (przynajmniej do 1897 roku). Wiadomo, że rodzina chwilowo mieszkała też w Łucku. Józef Goldsztajn zmarł 25 maja 1905 roku w Zamościu i tutaj też został pochowany¹⁴. Wdowa wraz z synami opuściła kolejny raz Zamość po jego śmierci. Powodem wyjazdu było najprawdopodobniej wydarzenie opisane w *Pinkas Zamosc*. Można tu znaleźć opis demonstracji, która odbyła się jesienią 1905 roku w Zamościu i dotyczyła wystąpień rewolucyjnych. Wśród protestujących był uczeń miejscowej szkoły Mosze Goldsztajn, który miał rzucić kapelusz z głowy jednego z nauczycieli miejscowego progimnazjum¹⁵. Za czyn ten został on kilka dni później aresztowany i skazany na wywózkę. Car wkrótce złagodził karę i skazany został objęty amnestią. Jeśli można utożsamić Mosze z Mojżeszem Goldsztajnem, to być może karą, jaką otrzymał, było wydalenie ze szkoły. Częściowo potwierdzałoby to wpisy w dokumentach z Politechniki Charkowskiej, gdzie Mojżesz Goldsztajn wpisany jest jako absolwent gimnazjum w Żytomierzu, które miał ukończyć eksternistycznie¹⁶. Być może Hessa Goldsztajn i synowie zmuszeni byli do wyjazdu z powodu czynu najstarszego z braci. W Łucku mieszkała zapewne rodzina męża, zaś sam Mojżesz Goldsztajn zmuszony był szukać gimnazjum, które pozwoli mu na zdawanie egzaminów w trybie zaocznym. Być może w Łucku lub w Żytomierzu gimnazjum kończył też Izaak Goldsztajn, zaś co do Juliana Goldsztajna jest pewne, że szkołę średnią ukończył on właśnie w Łucku¹⁷. Istnieje wzmianka w *Pinkas Zamosc*, gdzie wspomina się, że w 1910 roku Hessa Goldsztajn mieszkała w Zamościu¹⁸,

¹¹ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/10: Księga urodzeń 1888–1890, Akt urodzenia Mojżesza Goldsztajna, k. 66.

¹² APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/12: Księga urodzeń 1891–1896, Akt urodzenia Izaaka Goldsztajna, k. 72.

¹³ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/13: Księga urodzeń 1896–1897, Akt urodzenia Juliana Goldsztajna, k. 216.

¹⁴ APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/18, k. 96.

¹⁵ Ch. Shpizeisen, *The First Great Demonstration in Zamość in the Year 1905*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam305.html#Page307> [dostęp: 22.03.2024].

¹⁶ Archiwum Narodowego Technicznego Uniwersytetu „Politechnika Charkowska”, sygn. AM/33356/54/976, k. 1–3.

¹⁷ A. Kopciowski, *Z dziejów rodziny Pereców w Zamościu*, s. 168.

¹⁸ *The Life and Works of I.L. Peretz (Biographical and Bibliographical Facts)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam220.html#Page223> [dostęp: 22.03.2024].

zaś w 1913 matka z trzema synami była notowana jako mieszkanka Zamościa w księgach ludności stałej¹⁹, chociaż Mojżesz Goldsztajn ówczesnie był już studentem Politechniki w Charkowie, a Julian Goldsztajn uczył się nadal w gimnazjum w Łucku.

W latach I wojny światowej Izaak Goldsztajn był jednym z czołowych działaczy miejscowego Bundu, m.in. jemu przypisuje się odrodzenie tego ruchu po stłumieniu go w 1905 roku²⁰. W *Pinkas Zamosc* tak opisywał go Mosze Freilich:

Czołowe miejsce zajmował Icek Goldsztajn. Śniada, niska osoba z mocnym charakterem i mocnym temperamentem. Odziedziczył cechy i postawy po swoim wujku I.L. Perecu. Co prawda kaleczył ówczesnie jidysz i potykał się o słowa, ale był prawdziwym liderem na ten czas. Swoim spojrzeniem potrafił rozpalić świat. Był prawdziwą kopalnią wiedzy. Ufność, jaką miały wobec niego masy, była bezgraniczna. Jeśli było powiedziane, że Icek tak powiedział, byli gotowi zrobić wszystko, by tak się stało²¹.

Najprawdopodobniej nie brał on udziału w I wojnie światowej jako żołnierza. Według danych archiwalnych nie ma go w bazie rekrutów z guberni lubelskiej lub guberni chełmskiej powołanych do wojska w czasie I wojny światowej. Należy podejrzewać, że całą wojnę był obecny w Zamościu. W 1918 roku wszedł w skład zarządu biblioteki im. Icchaka Lejba Pereca²². Najprawdopodobniej brał udział w tzw. powstaniu zamojskim — wystąpieniu chłopsko-robotniczym w grudniu 1918 roku. Bund oficjalnie nie przyłączył się do tej rewolty, ale część działaczy wzięła udział w rozruchach. Być może wśród nich był radykalizujący się Izaak Goldsztajn. Po stłumieniu kilkudniowego powstania część protestujących aresztowano, zaś część zdecydowała się na emigrację do Rosji Radzieckiej. Należy podejrzewać, że wśród tych osób był także i on.

Pomiędzy 1918 a 1923 rokiem w dostępnych dokumentach i spisach Izaak Goldsztajn nie był nigdzie notowany. Nigdy też nie został wykreślony z księgi ludności stałej Zamościa. To wskazywałoby na jego pośpieszny wyjazd z miasta i brak oficjalnego wymeldowania. W 1923 roku mieszkał w Moskwie, a jego nazwisko pojawia się w księgach adresowych. Mieszkał ówczesnie na Bulwarze Afansjewskim 33/12²³. W źródłach rosyjskojęzycznych podpisywany był zawsze jako Izaak Josifowicz

¹⁹ APZ, Akta Miasta Zamościa, Księga ludności miasta Zamościa, sygn. 88/25/0/4/ 43: Wpis Hessa Goldsztajn, Mojżesz Goldsztajn, Izaak Glodszajn i Julian Goldsztajn, k. 34–35.

²⁰ Ch. Shpizeisen, *Bundand Trade Union Movement in Zamość between the Two World Wars (1914–1939)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam305.html#Page307> [dostęp: 22.03.2024].

²¹ M. Frelich, *From Life in Zamość in Times Gone By*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam458.html#Page460> [dostęp: 25.03.2024]. Tłumaczenie własne.

²² L. Finkman, *Ten Years of the Labor Movement in Zamość (1913–1923)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam412.html#Page430> [dostęp: 25.03.2024].

²³ *Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1923 год*, Москва 1923, s. 139.

Goldsztejn (Исаак Иосифович Гольдштейн). Sądząc po jego późniejszej karierze, skończył studia wyższe, być może inżynierskie. Jesienią 1922 roku brał udział w przygotowaniu raportu dla Józefa Stalina (ówcześnie pełniącego urząd sekretarza generalnego Rosyjskiej Partii Komunistycznej) na temat perspektywy radziecko-niemieckiej współpracy gospodarczej²⁴. W 1924 roku mieszkał przy Prospekcie Szeremetiewskim 5/124, zaś w 1925 roku nie był notowany w księgach adresowych. W 1926 roku mieszkał przy ul. Gronowskowo 5/124 (wcześniej Prospekt Szeremetiewski, obecnie Romanow Pereulok 5/124)²⁵. W 1926 i 1927 roku podpisany był w księgach adresowych jako pracownik Gastorg-u przy Ludowym Komisariacie Handlu Zagranicznego. Była to organizacja, która trzymała pieczę nad handlem zagranicznym ZSRR. W Gastorg-u odpowiadał za kontakty handlowe z Niemcami, najprawdopodobniej był blisko najwyższych dygnitarzy partyjnych.

Życie w Związku Radzieckim

Izaak Goldsztajn najprawdopodobniej do końca lat 20. XX wieku był kawalerem. Stan cywilny zmienił w 1927 roku. Jego żoną została rozwódka Marina Arseniwna Krzewska. Urodziła się 23 czerwca 1886 roku w Kijowie jako Marina Arseniewna Filaretowa. Była córką kijowskich mieszczan, jej ojciec — Arsenij Iwanowicz Filaretow — był miejskim urzędnikiem. Rodzice Mariny zmarli, gdy była nastolatką, i od tej pory wychowywała ją starsza siostra. Od 1899 roku uczyła się jako panna z dobrego domu w Instytucie Smolnym w Petersburgu, szkołę ukończyła ze srebrnym medalem w 1904 roku²⁶. 25 stycznia 1913 roku wyszła za mąż za studenta filologii Borysa Appolowicza Krzewskiego (1887–1954)²⁷. Jej pierwszy mąż był naukowcem, późniejszym profesorem. Borys Appolowicz Krzewski i Marina Arseniewna Filaretowa poznali się w Kijowie. Tu przyszły naukowiec kończył m.in. gimnazjum, zaś od 1914 do 1916 roku przebywał na stypendium zagranicznym, w Paryżu i w Madrycie, na które zabrał także swoją żonę. Pierwsze lata wojny spędzili oni głównie w Hiszpanii. Po powrocie do kraju kariera naukowa Krzewskiego nabrała tempa — został adiunktem w Petersburgu, następnie skierowano go do Permu i Tomska. Do Petersburga wrócił w 1922 roku, gdzie mieszkał i pracował do śmierci w 1954 roku. Był profesorem romanistyki, badaczem renesansu zachodnioeuropejskiego i tłumaczem na język rosyjski

²⁴ Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, Москва 2001, s. 504.

²⁵ *Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1926 год*, Москва 1926, s. 425.

²⁶ М. Сальман, *О Сергее Радлове и Осине Мандельштаме (По архивным источникам)*, „Slavica Revalensia”, 2018, nr 5, s. 160.

²⁷ И.А. Табункина, *Профессор Б. А. Кржевский в Пермском университете*, „Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология”, 2015, nr 3 (31), s. 138.

m.in. dzieł Miguela de Cervantesa. We wszystkich przeprowadzkach towarzyszyła mu żona, która po latach wspominała, że prowadzili razem zamożne i spokojne życie. W księdze adresowej Petersburga na 1917 roku Marina Krzewska notowana była jako antropolog muzyki i pracownik Cesarskiej Akademii Nauk (obecnie Rosyjska Akademia Nauk)²⁸. W 1925 roku zaś podpisana była jako pracownik naukowy bez podanej afiliacji. W 1925 roku wraz z mężem mieszkali w kamienicy przy ul. Nadieżdinskiej 56 (obecnie ul. Majakowskiego 56). W 1927 roku kobieta odeszła od męża i związała się z Izaakiem Goldsztajnem. Zagadką pozostaje, gdzie para się poznała. Izaak Goldsztajn mieszkał na co dzień w Moskwie, być może przyjeżdżał do ówczesnego Leningradu. Niewiele wiadomo na temat odejścia kobiety od męża i pierwszych lat związku z Izaakiem Goldsztajnem. Jak wspominała, prowadził on życie naukowca i kawalera – nie dbał o mieszkanie, spał na podłodze i wszędzie miał stosy książek. Para wzięła ślub w 1927 roku i zamieszkali w Moskwie przy ul. Gronowskowo 5/124 (obecnie Romanow Pereulok 5/124)²⁹. W 1928 lub w 1929 roku najprawdopodobniej razem wyjechali do Berlina. Według berlińskiej księgi adresowej mieszkali w dzielnicy Karlshorst przy Riastrasse 13. Przy jego nazwisku widnieje adnotacja „inżynier”³⁰. Wiadomo, że w mieście tym przebywali do 1933 roku.

Izaak Goldsztajn był *de facto* jednym ze współtwórców wojskowego lotnictwa radzieckiego. Jego pobyt z wojskowym — Pawłem Alliujewem, w Berlinie związany był oficjalnie z kontaktami handlowymi, zaś w rzeczywistości dotyczył umów podpisanych z firmami niemieckimi produkującymi samoloty i części do nich³¹. Paweł Alliujew był rodzonym bratem Nadieżdy Alliujewy, drugiej żony Józefa Stalina, która zmarła w niewyjaśnionych okolicznościach w 1932 roku. Poprzez znajomość z nim Izaak Goldsztajn i Marina Krzewska poznali się z rodziną Alliujewych, w tym z córką przywódcy ZSRR. Znajomość ta wiązała się z szeregiem profitów, ale w późniejszym czasie doprowadziła do tragedii. Być może wracając z Berlina, Izaak Goldsztajn wraz z żoną odwiedzili jeszcze jego braci i matkę w Zamościu. Nie za wiele wiadomo na temat jego kontaktów z pozostałą w Polsce rodziną, być może problemy Juliana Goldsztajna z uzyskaniem aplikacji adwokackiej wiązały się właśnie z działalnością jego brata w Związku Radzieckim, chociaż jako oficjalny powód podawano jego nacjonalistyczne przekonania³².

²⁸ *Весь Петроград: адресная и справочная книга. Петрограда*, Петроград 1916, s. 354.

²⁹ *Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1927 год*, Москва 1927, s. 294.

³⁰ *Berliner Adreßbuch 1931*, Berlin 1931, s. 1007.

³¹ M. Wołongiewicz, A. Zasieczny, *Niemieckie źródła rozwoju lotnictwa w ZSRR*, Warszawa 2020, s. 9–12.

³² A. Kopciowski, *Z dziejów rodziny Pereców w Zamościu*, s. 169–170.

W latach 30. XX wieku Izaak Goldsztajn pracował w Instytucie Ekonomii Rosyjskiej Akademii Nauk³³. Miał stopień doktora i był zatrudniony na stanowisku starszego pracownika naukowego. Zajmował się tam przede wszystkim badaniem stosunków gospodarczych na terenach Rzeczypospolitej i ziem nazywanych przez niego zachodnią Ukrainą i Białorusią. W dużej mierze były to pisma w swej wymowie antypolskie i antykapitalistyczne, które dziś można traktować bardziej jako teksty źródłowe pochodzące z epoki stalinowskiej niż rzetelne opracowania naukowe. Do jego dzieł należą pisane po rosyjsku opracowania: *Stosunki agrarne w dawnej Polsce, zachodniej Ukrainie i zachodniej Białorusi* (Аграрные отношения в бывшей Польше, Западной Украине и Западной Белоруссии), wydane w Moskwie w 1940 roku, czy przygotowane we współpracy z Rebeką Lewin wielostronicowe dzieło opublikowane na początku 1947 roku pt. *Niemiecki imperializm* (Германский империализм). Izaak Goldsztajn był naukowcem działającym według wymogów reżimu, zwłaszcza w momencie wybuchu II wojny światowej. Jego pisma dotyczące ucisku chłopów na ziemiach II Rzeczypospolitej wpisują się w szereg działań, jakie podejmowano w Związku Radzieckim i na terenach zajętych przez Armię Czerwoną w 1939 roku, mających na celu dyskredytację polskiej władzy. Z zachowanych wspomnień jego znajomych wyłania się obraz Izaaka Goldsztajna jako człowieka wierzącego bezgranicznie w idee komunizmu, choć zapewne nie takiego, jakim był Związek Radziecki kierowany przez Józefa Stalina.

II wojna światowa

Wiadomo, że latach 30. XX wieku Izaak Goldsztajn należał do moskiewskiej żydowskiej palestry. Był szanowanym obywatelem i działaczem, którego poważano zwłaszcza z racji jego spokrewnienia z Perecem. Zapraszano go na wieczorki poświęcone pisarzowi i premiery sztuk teatralnych będące adaptacją utworów jego wuja. Perec uchodził za klasyka literatury żydowskiej, także w środowisku twórców ze Związku Radzieckiego. Ceniono go oczywiście za wybitną twórczość, ale był też utożsamiany z hasłami socjalistycznymi (oskarżano go o szerzenie poglądów socjalistycznych i w związku z tym w 1887 roku odebrano mu prawo do wykonywania zawodu prawnika, zaś w 1899 roku postawiono mu te same zarzuty, za które trafił na kilka tygodni do warszawskiego więzienia).

Wybuch II wojny światowej w 1939 roku zastał Izaaka Goldsztajna w Moskwie. Być może — jako działacz partyjny i autor opracowań mających na celu ukazanie burżuazyjnych działań Polaków na zachodniej Ukrainie — odwiedził zajęty przez Armię

³³ П.П. Черкасов, *ИМЭМО. Очерк истории*, Москва 2016, s. 56.

Czerwoną Lwów. Być może będąc w 1940 roku w tym mieście, udało mu się ostatni raz spotkać z bratem architektem i jego rodziną, która opuściła Warszawę po ataku hitlerowskim na Polskę i zatrzymała się najpierw w Kowlu, a potem we Lwowie. Tu też studia z architektury na miejscowej politechnice kończyła w 1941 roku bratanica Izaaka Goldsztajna i córka Mojżesza Goldsztajna — Rebeka Goldsztajn³⁴.

Izaak Goldsztajn jako jedyny z rodziny przeżył Holokaust i być może do końca życia nie wiedział, jaki los spotkał jego najbliższych. Bracia wraz z rodzinami i matka zginęli w 1942 i w 1943 roku. Hessa Goldsztajn została zastrzelona w zamojskim getcie 11 kwietnia 1942 roku, w czasie pierwszej akcji deportacyjnej³⁵. Według różnych relacji odmówiła stawienia się na wezwanie gestapowców i w czasie aresztowania poprosiła o egzekucję na miejscu. Julian Goldsztajn wraz z żoną Reginą Goldsztajn i córką Marią Goldsztajn zginęli 11 lipca 1942 roku w Zamościu w czasie kolejnej akcji deportacyjnej. Oni także poprosili o zgładzenie na miejscu. Ojciec z córką zmarli na miejscu, żona zaś ciężko ranna w głowę i oślepiąca odeszła kilka dni później w szpitalu żydowskim³⁶. Mojżesz Goldsztajn, który od 1932 roku mieszkał wraz z rodziną (żoną i dwiema córkami) w Warszawie, we wrześniu 1939 roku wyjechał do Kowla. Następnie w 1940 lub 1941 roku rodzina przeniosła się do Lwowa³⁷. Goldsztajnowie uciekli na wschód do rodzinnego miasta żony — Gitli, tu też mieszkali najprawdopodobniej przez rok. We Lwowie studia ukończyła najstarsza córka małżeństwa, Rebeka Goldsztajn, i wtedy zapewne rodzina przeniosła się do Lwowa. W 1941 roku rodzinę zamknęto we lwowskim getcie. Najprawdopodobniej 30 sierpnia 1942 roku gestapo aresztowało i wywiozło do obozu zagłady w Bełżcu obie córki Goldsztajna. Kilka dni po tym wydarzeniu architektowi udało się zdobyć dla żony azyl w Warszawie. Kobieta opuściła getto we Lwowie i udała się do stolicy, gdzie ukrywała się najprawdopodobniej do 1943 roku. Jej kryjówka została zdekonspirowana³⁸. Mojżesz Goldsztajn pozostał w getcie aż do jego likwidacji w styczniu 1943 roku. W czasie ostatniej selekcji podupadły na zdrowiu fizycznym i psychicznym architekt trafił do lwowskiego obozu pracy przy ul. Janowskiej (Der SS- und Polizeiführer im Distrikt Galizien Zwangsarbeitslager in Lemberg, Zwangsarbeitslager für Juden). Został tam rozstrzelany pomiędzy styczniem a kwietniem 1943 roku³⁹.

³⁴ Archiwum Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska”, Akta Rebeki Goldsztajn, sygn. 20/300/1939, k. 1-27.

³⁵ A. Kopciowski, *Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005, s. 156.

³⁶ Tamże, s. 166.

³⁷ Ustalono na podstawie dokumentów pozyskanych z archiwum Politechniki Lwowskiej. Dokumenty bez paginacji. Życiorys studentki Rebeki Goldsztajn.

³⁸ *Yad Vashem — The World Holocaust Remembrance Center, Shoah Names: Guta Goldsztejn*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1947107> [dostęp: 12.10.2025].

³⁹ E. Lewin, *Z lwowskiego getta*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 17-18, s. 173-189.

Inaczej potoczyły się wojenne losy ostatniego z braci — Izaaka Goldsztajna. Lata II wojny światowej w Związku Radzieckim (1941–1944) spędził w Uzbeckiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, do której po ataku III Rzeszy na Związek Radziecki władza ewakuowała około milion osób⁴⁰. Wywieziono go tam wraz ze wszystkimi pracownikami żydowskiego pochodzenia pracującymi w Instytucie Ekonomii Rosyjskiej Akademii Nauk⁴¹. Izaak Goldsztajn osiadł w Taszkencie, który stał się jednym z największych ośrodków ewakuacyjnych — przeniesiono tu z Moskwy niektóre fabryki, studia filmowe oraz teatry. Jednym z nich był GOSET — Moskiewski Państwowy Teatr Żydowski. Założono go w 1925 roku jako pierwszy na świecie teatr żydowski, który był dotowany przez państwo⁴². Od 1929 roku na jego czele stał znany na całym świecie reżyser Solomon Michoels⁴³. Twórca ten nieformalnie przewodził żydowskiej inteligencji mieszkającej w ZSRR, a w 1941 roku został mianowany przewodniczącym powołanego przez NKWD Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego (dalej ŻKA)⁴⁴. W 1942 roku otrzymał on od Stalina pozwolenie na opuszczenie ZSRR i udanie się do USA, Kanady oraz Anglii w celu informowania państw zachodnich o sytuacji Żydów na terenach okupowanych przez III Rzeszę. Solomon Michoels wyruszył wraz z poetą Ickiem Feferem w podróż trwającą siedem miesięcy. Efektem tej wizyty była zbiórka środków finansowych wśród Żydów amerykańskich na zakup dla ZSRR samolotów, czołgów, żywności i odzieży⁴⁵. Wizytę tę udokumentowano w ponad 260 artykułach prasowych, siedmiu wierszach i szeregu fotografii. Sukces zaniepokoił wysokie szczeble władzy, w tajnych raportach zaznaczano, że zetknięcie się Żydów z ZSRR oraz terenów anektowanych w 1939 roku

⁴⁰ R. Manley, *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*, London 2009, s. 7–27.

⁴¹ Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, s. 510.

⁴² С. Скворцова, *Государственный Еврейский театр*, „Вестник Дальневосточной государственной научной библиотеки”, 2015, nr 4, s. 86–90.

⁴³ Solomon Michoels (1890–1948) – aktor, reżyser i pedagog radziecki. Pochodził z żydowskiej rodziny z Dyneburga. Ukończył gimnazjum w Rydze, następnie studiował w Instytucie Handlowym w Kijowie, w 1915 roku przeniósł się na prawo na Uniwersytecie w Piotrogradzie. Studiował też w Żydowskiej Szkole Sztuk Sceniczych w Piotrogradzie. Od 1919 roku występował w teatrach. W 1920 roku przeniósł się ze swoją artystyczną pracownią do Moskwy, tu w 1925 roku na jej podstawie powołano GOSET, którym kierował. Wraz z teatrem występował w całej Europie i na świecie. Michoels był reżyserem i aktorem m.in. utworu *Dzieje Tewji Mlecza* autorstwa Szolema Alejchema, które znane jest szerzej jako *Skrzypek na dachu*. Michoels był też odtwórcą głównej roli w słynnej adaptacji teatralnej *Króla Leara*. W końcu lat 30. XX wieku jego kariera była zagrożona ze względu na powiązania z represjonowanymi przez system stalinowski artystami. W czasie II wojny światowej działał w organizacjach antyfaszystowskich, dążył do ustanowienia autonomii żydowskiej na Krymie. Zginął zamordowany na rozkaz Stalina w 1948 roku. G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War 1939–1953*, London 2006, s. 338–339; B. Wasserstein, *On the Eve: The Jews of Europe before the Second World War*, New York 2012, s. 292–294.

⁴⁴ A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, tłum. E. Kaźmierczak, W. Leder, Warszawa 2004, s. 56.

⁴⁵ G. Estraiikh, *The Life, Death, and Afterlife of the Jewish Anti-Fascist Committee*, „East European Jewish Affairs”, 48 (2018), no. 2, s.141–143.

z pobratymcami z Zachodu umocniło poczucie żydowskiej więzi w obliczu trwającej zagłady. Za odrodzenie tej świadomości żydowskiej NKWD obarczało m.in. Solomona Michoelsa i ŻKA.

Izaak Goldsztajn i Solomon Michoels spotkali się po raz pierwszy tuż po wojnie w Moskwie. Jeszcze w Uzbekistanie Izaak Goldsztajn poznał Zacharija Grinberga — starszego pracownika naukowego Instytutu Literatury Światowej im. Gorkiego Akademii Nauk ZSRR i najbliższego asystenta Michoelsa w pracy z żydowską inteligencją naukową⁴⁶. Można podejrzewać, że to właśnie on zapoznał Izaaka Goldsztajna i Solomona Michoelsa ze sobą. W kwietniu 1945 roku w Teatrze Żydowskim w Moskwie odbył się wieczór pamięci zorganizowany z okazji 30. rocznicy śmierci Icchaka Lejba Pereca, na który zaproszono Izaaka Goldsztajna. Był tam także Solomon Michoels⁴⁷. To tam mieli zetknąć się ze sobą po raz pierwszy. Jednak dopiero od 1946 roku ich kontakty stały się bardziej zażyłe. Izaak Goldsztajn miał przyjeżdżać do siedziby ŻKA (Kropotkinskij Pereulok 10) na spotkania z Solomonem Michoelsem, na których rozmawiano m.in. o rodzinie Józefa Stalina. Zamościanin był cennym źródłem informacji ze względu na to, że w latach 1929–1933 był poprzez swoją pracę związany z rodziną Alliujewych.

Na początku 1947 roku w prasie amerykańskiej ukazało się kilkadziesiąt artykułów dotyczących prywatnego życia przywódcy Związku Radzieckiego. Dywagowano w nich na temat tajemniczej śmierci jego drugiej żony oraz szeregu związków jego córki. Pilnujący do tej pory prywatności i tajemnicy życia osobistego Józef Stalin oskarżył o spisek przeciwko niemu rodzinę Alliujewych. Jewgienija Alliujewa, która była żoną Pawła Alliujewa (został najprawdopodobniej otruty w 1938 roku), w 1940 roku wyszła za mąż za Nikołaja Mołocznikowa. Oboje zostali 10 grudnia 1947 roku aresztowani i poddani brutalnym torturom. W czasie nich zeznali, że życiem osobistym przywódcy Związku Radzieckiego interesował się właśnie Izaak Goldsztajn. Wśród stenogramów z przesłuchań w więzieniu na Łubiance w Moskwie znajduje się także protokół z przesłuchań Nikołaja Mołocznikowa, który oskarża w nim zamościanina:

⁴⁶ Zacharij Grinberg (1889–1949) — według różnych, rozbieżnych danych Grinberg pochodził z Białej Cerkwi, był synem nauczyciela chederu. Absolwent Wydziału Historyczno-Filologicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1906 roku był członkiem Bundu, w 1917 roku wstąpił do partii komunistycznej, zaś po wyjeździe do Rosji Radzieckiej, w 1921 roku został zastępcą komisarza ludowego oświaty Związku Gmin Regionu Północnego (Petersburg i obwód). Grinberg udzielał pomocy i wsparcia pisarzom oraz artystom, którzy w wyniku I wojny światowej i rewolucji żyli w biedzie, m.in. Maksimowi Gorkiemu, Sergiejowi Jesieninowi, Kornejowi Czukowskiemu. Miał być członkiem radzieckiej misji handlowej w Berlinie, jeśli tak było, to mógł już wtedy poznać się z I. Goldsztajnem. Po powrocie z Niemiec, pracował w Muzeum Historycznym na Kremlu, zaś od 1927 roku w Instytucie Literatury Światowej im. Gorkiego w Moskwie. W ŻKA przewodniczył sekcji historycznej. A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi*, s. 496–497.

⁴⁷ Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, s. 508.

Odpowiedź: [...] miałem także powiązania przestępcze z Izaakiem Iosifowiczem GOLDSZTAJNEM, starszym pracownikiem naukowym Instytutu Gospodarki Światowej Akademii Nauk ZSRR, który w rozmowach ze mną wykazywał silne nastroje nacjonalistyczne.

Pytanie: Gdzie poznałeś GOLDSZTAJNA?

Odpowiedź: Spotkałem GOLDSZTAJNA w latach 1939–1940. Poprzez żonę, którą znał z ich wspólnego pobytu w podróży służbowej w Niemczech. Po spotkaniu od razu nawiązała się między nami bliska relacja, zwłaszcza że ani ja, ani GOLDSZTAJN nie ukrywaliśmy przed sobą swoich poglądów i przekonań. Często spotykając się w moim mieszkaniu w budynku rządowym [...], doszliśmy do wniosku, że twarda polityka rządu radzieckiego była błędna. Jednocześnie zaprzeczaliśmy istnieniu w naszym kraju spisku antysowieckiego, uważając, że aresztowania w związku z tym były niczym innym jak efektem walki o władzę. [...] Okoliczność ta, powiedziałem GOLDSZTAJNOWI, rzekomo doprowadziła do tego, że masy pracujące Związku Radzieckiego zaczęły brać jedynie bierny udział w wyborach do organów rządowych. [...]

Pytanie: Jak zareagował na to GOLDSZTAJN?

Odpowiedź: GOLDSZTAJN całkowicie podziela moje poglądy. Co więcej, w rozmowach ze mną generalnie zaprzeczał socjalistycznemu charakterowi państwa radzieckiego i nazywał je państwem biurokratycznym. Prowadziłem też anty-radzieckie rozmowy z innymi osobami, ale szczerze powiem, że nie wszystkich już pamiętam [...]. ALLIŁUJEW (Switłana), podobnie jak ja, była wrogo nastawiona i wśród swoich przyjaciół rozpowszechniała złośliwe oszczerstwa pod adresem szefa rządu radzieckiego. [...] ALLIŁUJEW była stale otoczona ludźmi [...] głównie żydowskimi nacjonalistami.

Pytanie: Podaj nazwiska tych osób.

Odpowiedź: Wśród osób otaczających ALLIŁUJEWĘ znam żydowskiego nacjonalistę Izaaka Iosifowicza GOLDSZTAJNA [...] i jego żonę Marinę Arsenyevną KRZEWSKĄ [...].

Pytanie: Ale po co ci to było potrzebne, skoro wiedziałeś, że wszystkie historie są oszczerstwami?

Odpowiedź: Teraz widzę, że pytając ALLIŁUJEWĘ o życie i działalność przywódców partii i rządu, zachowałem się zbrodniczo, jak wróg. Ale szczerze oświadczam, że zrobiłem to ze zwykłej ciekawości [...]. Muszę też powiedzieć, że nasze mieszkanie często odwiedzał Grigorij MOROZOW, o kontakty z którym zabiegał zwłaszcza GOLDSZTAJN. Znając tego ostatniego jako zagorzałego żydowskiego nacjonalistę, doszedłem do wniosku, że GOLDSZTAJN zabiegał o względy MOROZOWA nie bez powodu, ale oczywiście w jakimś konkretnym celu [...] ⁴⁸.

⁴⁸ Лубянка. Сталини МГБ СССР. Март 1946-март 1953, ред. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2007, s. 122–130. Tłumaczenie własne.

Grigorij Morozow był pierwszym mężem córki Stalina, Switłany Allilujewy. Pochodził z rodziny żydowskiej, jego ojciec zarządzał fabryką perfum w Moskwie. Para poznała się przez Wasyla Stalina, z którym Grigorij Morozow chodził do jednej klasy w szkole podstawowej. Para pomimo sprzeciwu ojca pobrała się w 1944 roku, a już rok później doczekali się syna⁴⁹. Solomon Michoels wierzył, że Izaak Goldsztajn — znający rodzinę Allilujewych — jest w stanie poprzez Grigorija Morozowa wpłynąć na forsowaną przez przywódcę Związku Radzieckiego politykę antyżydowską. Antysemicka postawa Józefa Stalina była coraz bardziej widoczna, a jego ofiarami stawała się przede wszystkim elita. Byli oni aresztowani, zsyłani lub mordowani. Latem 1946 roku ŻKA podporządkowano w całości Komitetowi Centralnemu, który oceniał jego działalność jako nacjonalistyczną i syjonistyczną. Powodów, dla których polityka Józefa Stalina stawała się co raz bardziej antyżydowska, jest wiele. Zapewne dotkliwa stała się też orientacja nowo powstającego państwa Izrael, które wspierane przez ZSRR (Związek Radziecki był pierwszym państwem, które na forum ONZ uznało niepodległość Izraela) nie stało się jego bliskowschodnim satelitą⁵⁰. Szczególnym zaangażowaniem w nagonkę na Żydów wykazywał się Wiktor Abakumow, który pełnił rolę ministra bezpieczeństwa ZSRR. To jemu Przywódca Związku Radzieckiego nakazał zbieranie dowodów na spisek syjonistów, którego początkiem był, jak uważano, wyjazd Solomona Michoelsa do USA w czasie II wojny światowej⁵¹.

Izaak Goldsztajn w więzieniu

Izaak Goldsztajn został aresztowany 19 grudnia 1947 roku w swoim mieszkaniu przy ul. Ogariowa 3/16 (obecnie Gazetny Pereulok 3/16). Odbyło się to na rozkaz Wiktora Abakumowa i bez żadnego nakazu prokuratorskiego. Wraz z nim aresztowano także jego żonę. Zabrano ich początkowo do więzienia na Łubiance, gdzie obydwójce zostali przesłuchani. Sprawę Izaaka Goldsteina prowadził Gergij Sorokin, który po latach zeznawał przed komisją do sprawy nielegalnej działalności ministra bezpieczeństwa:

Żadnych materiałów obciążających Goldsztajna za działalność szpiegowską nie dostałem. Nie było wszczętej żadnej sprawy przeciwko Goldsztajnowi przez kogokolwiek, a jak później stało się dla mnie jasne, w Ministerstwie Bezpieczeństwa Państwowego w ogóle czegoś takiego nie było. Po pewnym czasie Komarow pojawił się na przesłuchaniu Goldsztajna i powiedział, że otrzymał rozkaz

⁴⁹ S. Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, transl. P. Johnson, London 1967, s. 194–196.

⁵⁰ S.S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2008, s. 562–563.

⁵¹ Tamże, s. 564–566.

Abakumowa, aby zastosować wobec więźnia siłę fizyczną. To jest instrukcja Abakumowa⁵².

Izaaka Goldsztajna przewieziono do moskiewskiego więzienia Lefortowo i tam poddano brutalnym przesłuchaniom. Bito go gumową pałą po ciele i gołych stopach, a gdy odmówił podpisania sfabrykowanego protokołu przesłuchania, zaczęto go bić po głowie, w wyniku czego przez kilka tygodni aresztowany miał spuchniętą twarz i stracił słuch w prawym uchu⁵³. Poddano go ośmiu turom brutalnych przesłuchań, co w końcu zakończyło się wymuszonymi zeznaniami. W jednym z listów wysłanych z więzienia pisał: „Wyczerpany dzień i noc przesłuchań, które potem nastąpiły, terroryzowany biciem, znęcaniem się i groźbami, popadłem w głęboką rozpacz, w zupełne szaleństwo moralne i zacząłem obciążać siebie i innych najcięższymi zbrodniami”⁵⁴.

W istocie Izaak Goldsztajn zeznał, że przekazywał informacje Solomonowi Michoelsowi, że ten śledził losy córki Józefa Stalina i jej męża, że był inspirowany przez USA i szpiegów-syjonistów. Zamościanin zeznał także, że Zacharij Grinberg poznał go z Solomonem Michoelsem.

Zacharija Grindberga aresztowano 28 grudnia 1947 roku. Ten zeznał, że ŻKA skupia wokół siebie ludność nacjonalistyczną, a całą jego pracą kierują Amerykanie. Kolejną osobą, do której oczernienia zmuszono Izaaka Goldsztajna była jego współpracowniczka i przyjaciółka, Rebeka Lewina. Aresztowano ją 10 stycznia 1948 roku i oskarżono o sympatyzowanie z syjonistami (jej rodzina emigrowała w 1911 roku do USA). Śledztwo starało się wykazać, że była ona przywódczynią Żydów o nacjonalistycznych poglądach w Akademii Nauk. Rebeka Lewina nie przyznała się do stawianych zarzutów, dlatego Wiktor Abakumow zarządził konfrontację pomiędzy nią i Izaakiem Goldsztajnem. Przesłuchiowano ich w jednym pokoju, ale mężczyzna — przez wzgląd na przyjaźń — odmówił składania zeznań⁵⁵. Zabrano go więc i torturowano przez dwa dni, aż wymuszono na nim zeznania i doprowadzono do kolejnej konfrontacji, w której zeznał, że jego koleżanka jest winna stawianych jej zarzutów. Rebeka Lewina zaprzeczała, ale i ją poddano torturom, w wyniku których straciła wszystkie zęby, przyznając się w końcu do swojej szpiegowskiej przeszłości⁵⁶. Skonfrontowano

⁵² И.В. Закурдаев, *Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*, Москва 2013, s. 177. Tłumaczenie własne.

⁵³ Tamże, s. 179.

⁵⁴ *Документ № 11: Реабилитационная справка по делу еврейского антифашистского комитета (12.12.1955)*, https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/88?fbclid=IwAR1G91SqVELUccknMd1BpkCyp2F1gwur97GDQEEJJUndLxI8bot5bPEMHYg_aem_AU10SMh7fAzZXDOpHRXbCsB7O1E3pU0qgXNqLMRIamCRvUv9ZEAgrijly7EovusbSwg8yw1vejvHRn4fveC2FKcR [dostęp: 25.03.2024].

⁵⁵ Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, s. 510.

⁵⁶ Rebeka Lewin otrzymała wyrok 10 lat łagrów. Sąd Najwyższy ZSRR wyrokiem z 6 marca 1954 roku uniewinnił ją. Zmarła w 1964 roku.

także Izaaka Goldsztajna i jego żonę. Wtedy też widzieli się oboje po raz ostatni, a po latach wspominała, że już wtedy wyglądał na chorego i załamanego psychicznie.

13 stycznia 1948 roku w Mińsku zamordowano Solomona Michoelsa, pozorując wypadek samochodowy i podrzucając w centrum miasta jego ciało⁵⁷.

Izaak Goldsztajn został skazany za szpiegostwo dopiero 5 listopada 1949 roku, czyli niemal 2 lata po aresztowaniu, na podstawie rozkazu nr 707. Zasadzono wyrok 25 lat pozbawienia wolności i konfiskatę całego majątku. Był to najwyższy możliwy wymiar kary. Do odbycia wyroku wybrano więzienie w Wierchneursalsku na Uralu Południowym, do którego przewieziono go koleją. 20 czerwca 1950 roku wysłano Izaaka Goldsztajna do więzienia we Włodzimierzu. W rogu karty więziennej oznaczono specjalną adnotację: *Ścisłe izolować od innych*⁵⁸. Zachował się tekst pierwszej strony z akt osobowych więźnia nr 174:

Uchwała w sprawie wyboru środka zapobiegawczego. Miasto Moskwa 5 stycznia 1948 r. Ja, zastępca kierownika jednostki śledczej ds. szczególnie ważnych spraw Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR, podpułkownik Sorokin, dokonałem przeglądu materiałów dotyczących Izaaka Jozefowicza Goldsztajna, urodzonego w 1892 r., pochodzącego z miasta Zamość (Polska), obywatela ZSRR, Żyda, bezpartyjnego, starszego pracownika naukowego Instytutu Ekonomii Akademii Nauk ZSRR, mieszkającego w Moskwie przy ul. Ogariowa, bud. 3, lok. 16. Tekst główny: Goldsztajn I.I. dopuścił się przestępstwa z art. 58 ust. 1 „a” i 58 ust. 10 Kodeksu Karnego RSFSR. Biorąc pod uwagę, że na wolności może on uniknąć śledztwa i procesu, kierując się art. Sztuka. 145 i 158 Kodeksu Karnego RSFSR, zdecydował: jako środek tłumienia metod unikania śledztwa i procesu Goldsztajn I.I. wybrać areszt, o którym zgodnie z art. 146 Kodeksu Postępowania Karnego RSFSR ogłosić aresztowanemu za pokwitowaniem. Uchwałę tę przesyła się do prokuratora i przekazuje kierownikowi jednostki penitencjarnej w celu włączenia do akt osobowych jednostki penitencjarnej⁵⁹.

Los Izaaka Goldsztajna był od samego początku ciężki. Dopiero po trzech miesiącach pozbawienia wolności pozwolono mu korzystać z okularów i książek. Już w kwietniu 1949 roku jego stan zdrowia znacznie się pogorszył i pozwolono mu odpoczywać do godziny 12:00. Będąc w aresztach i koloniach karnych, wielokrotnie pisał do ministerstw w Moskwie o ponowne rozpatrzenie jego sprawy. Nie przestawał pracować naukowo. W Wierchneursalsku, w ciągu kilku miesięcy napisał pracę naukową: *O zastosowaniu matematyki w naukach fizycznych i społecznych* (*О применении в юридических и социальных науках*)⁶⁰. Miał w niej negować teorie anglosaskie w dziedzinie ekonomii politycznej. Zapewne działał w taki sposób, aby swoją pracę zwrócić na

⁵⁷ A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi*, s. 254–255.

⁵⁸ И.В. Закурдаев, *Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*, s. 179. Tłumaczenie własne.

⁵⁹ Tamże, s. 180.

⁶⁰ Tamże.

siebie uwagę i popierać swój wniosek o amnestię prowadzonymi badaniami naukowymi⁶¹. Rękopis został skonfiskowany po przybyciu do więzienia we Włodzimierzu i znajduje się do dziś w tamtejszym więziennym archiwum. We Włodzimierzu pozwolono korzystać naukowcowi z więziennej biblioteki, o zgodę na pisanie kolejnej książki prosił naczelnika. Tłumaczył w podaniu, że na bazie zgromadzonych w czytelnicy książek jest w stanie napisać pionierskie dzieło, które chciałby przedstawić wysokim szczeblom władz ZSRR. W przeciągu kilku miesięcy powstało opracowanie: *Najważniejsze problemy historii gospodarczej feudalizmu w Europie Zachodniej* (*Важнейшие проблемы экономической истории феодализма в Западной Европе*). Naukowiec uzyskał zgodę, aby wysłać rękopis do Moskwy. 25 lipca 1953 roku otrzymano odpowiedź z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR (nr G-34/2/1942), w której informowano, że dzieło nie może być wykorzystane i zostanie włączone do jego akt osobowych⁶². Po tej decyzji zabroniono Izaakowi Goldsztajnowi jakiegokolwiek pracy naukowej, rekwirowano mu zeszyty z obliczeniami i kartki z zapiskami. Wielokrotnie wszczynano przeciwko niemu w więzieniu postępowania dyscyplinarne⁶³.

Żona — Marina Krzewska — spędziła bez wyroku 2 lata w więzieniu lefortowskim w Moskwie, następnie postawiono jej zarzuty i skazano na 25 lat za chęć otrucia córki Józefa Stalina. Spotkanie pomiędzy nią, Swietłaną Allilujewą a synową Stalina — Judytą Melcer odbyło się około 1937 roku. W jego czasie jedenastoletnią ówczesnie córkę przywódcy Związku Radzieckiego rozboleła głowa, Marina Krzewska bez zastanowienia dała jej tabletkę piramidonu. Czyn ten po latach stał się podstawą do oskarżenia. W 1950 roku została osadzona w łagrze w miejscowości Jawas w rejonie Mordowi, wypuszczono ją w czasie amnestii pod koniec 1954 roku. W łagrze spotkała Ksenię Chlebnikową, która także odbywała karę. Razem pracowały m.in. w więziennej bibliotece. To ze wspomnień tej kobiety wiadomo nieco więcej o życiu żony Izaaka Goldsztajna. W kolonii karnej udało się przetrwać Marinie Krzewskiej tylko dzięki pomocy jej byłego męża Borysa Krzewskiego. Gdy dowiedział się o uwięzieniu żony, nie zważając na represje i własną posadę profesora na Uniwersytecie w Leningradzie, zaczął wysyłać jej do więzienia pieniądze, a następnie masło i cukier. Po opuszczeniu kolonii karnej Marina Krzewska przyjechała do Leningradu, aby podziękować byłemu mężowi za pomoc. Borys Krzewski, który przetrwał blokadę miasta, zmagął się z poważnymi skutkami zdrowotnymi, umarł dwa miesiące przed jej uwolnieniem⁶⁴. Marina Krzewska wróciła do Moskwy, gdzie otrzymała pokój socjalny i emeryturę⁶⁵.

⁶¹ Tamże, s. 181.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże, s. 182.

⁶⁴ К. Хлебникова-Смирнова, *Мои воспоминания*, https://memorial.krsk.ru/memuar/H/Hlebnikova-Smirnova_KS.htm [dostęp: 15.03.2024].

⁶⁵ М. Сальман, *О Сергее Радлове и Осипе Мандельштаме*, s. 160.

Dopiero w ostatnich miesiącach życia Izaak Goldsztajn dowiedział się, co stało się z jego żoną. Wielokrotnie prosił o ustalenie miejsca jej pobytu. W lutym 1950 roku, jeszcze będąc w więzieniu na Uralu, zwrócił się do naczelnika miejscowej turmy o możliwość skontaktowania się z Ministerstwem Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR z prośbą o podanie adresu lub miejsca pobytu żony. Chciał skorzystać z prawa wymiany listów raz do roku, ale jego podanie zostało odrzucone. W październiku 1952 roku ponownie próbował, ale w grudniu przyszła z Moskwy kolejna odmowa. Zaraz po śmierci Józefa Stalina w marcu 1953 roku znowu starał się uzyskać zgodę na korespondencję. Poinformowano go, gdzie przebywa żona, ale zgodę na wymianę listów otrzymał dopiero 9 października 1953 roku⁶⁶. Nie wiadomo, czy zdążył napisać do niej wiadomość. Izaak Goldsztajn zmarł oficjalnie na zawał serca 30 października 1953 roku w swojej celi w więzieniu we Włodzimierzu⁶⁷. Miejsce jego pochówku nie jest znane, spoczął zapewne w bezimiennej mogile. Marina Krzewska wierzyła, że mąż żyje, chociaż nie miała z nim kontaktu. W styczniu 1956 roku otrzymała informację o rehabilitacji męża i amnestii, czekała więc na jego powrót. Jego śmierć była jednak ukrywana aż do 5 marca 1956 roku, gdy więzienie poinformowało o tym Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR. W kwietniu Marinę Krzewską wezwano do ministerstwa i jak sama wspominała w jednym z listów do przyjaciół: „Dostałam zaświadczenie o jego całkowitej niewinności, zaświadczenie o jego śmierci i dyplom doktora. Kiedy wręczali dyplom, powiedzieli: «To wszystko, co pozostało po twoim mężu»”⁶⁸.

Marina Krzewska zmarła w 1967 roku. W ostatniej woli prosiła przyjaciół o skremowanie jej ciała i pochowanie w grobie jej pierwszego męża na Cmentarzu Bogosłowskim w Leningradzie. Jej ostatnia wola została uszanowana.

Podsumowanie

Izaak Goldsztajn był ofiarą stalinowskiej nagonki. Ufający w system komunistyczny zginął w kolejnej fali powojennych czystek oskarżony o działalność antypaństwową i nacjonalistyczną. Jego tragiczne położenie potęgowała znajomość z rodziną Allilujewych, a więc bycie blisko samego Józefa Stalina i posiadanie dostępu do rodzinnych tajemnic przywódcy ZSRR. Nie był — jak się wydaje — agentem, ale człowiekiem wierzącym w idee komunistyczne i Związek Radziecki także wtedy, gdy położenie Żydów stawało się w nim bardzo trudne. Przypomnienie biografii Izaaka Goldsztajna było naczelnym zadaniem, jaki postawiły sobie autorki niniejszego artykułu, tym

⁶⁶ И.В. Закурдаев, *Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*, s. 181–182.

⁶⁷ Tamże, s. 185.

⁶⁸ Cyt. za: М. Сальман, *О Сергее Радлове и Осине Мандельштаме*, s. 160. Tłumaczenie własne.

bardziej że Izaak Goldsztajn jako jedyny z rodziny przeżył II wojnę światową. Pomimo wnikliwych badań nad biografią naukowca wciąż pozostaje wiele pytań, na które brak odpowiedzi, m.in. jak i kiedy dokładnie trafił do Związku Radzieckiego, gdzie i w jakich latach studiował, w jakich misjach politycznych uczestniczył, czym dokładnie się zajmował, pracując na uczelni wyższej. Kwerendy pozwalające odpowiedzieć na te pytania musiałyby być przeprowadzone w Moskwie i dotyczyłyby politycznych i państwowych zasobów. Dostęp do nich jest póki co utrudniony. Pomimo szeregu pism i próśb nie wyrażono zgody na udostępnienie informacji. Należy mieć nadzieję, że sytuacja zmieni się i badania będą mogły zostać pogłębione.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Zamościu

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/8: Księga zaślubin 1881, Akt ślubu Hessy Perec i Majera Altberga.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/10: Księga urodzeń 1888–1890, Akt urodzenia Mojżesza Goldsztajna.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/12. Księga urodzeń 1891–1896, Akt urodzenia Izaaka Goldsztajna.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/13: Księga urodzeń 1896–1897, Akt urodzenia Julina Goldsztajna.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/18: Księga zgonów 1905, Akt zgonu Józefa Goldsztajna.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/32: Księga urodzeń 1829, Akt urodzenia Rywki Lewin.

APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/1.1/21: Księga urodzeń 1859, Akt urodzenia Hessy Perec.

APZ, Akta Miasta Zamościa, Księga ludności miasta Zamościa, sygn. 88/25/0/4/43: Wpis Hessa Goldsztajn, Mojżesz Goldsztajn, Izaak Glodsztajn i Julian Goldsztajn.

Archiwum Narodowego Technicznego Uniwersytetu „Politechnika Charkowska”

Akta Mojżesza Jozyfowicza Goldsztajna, sygn. AM/33356/54/976.

Archiwum Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska”

Akta Rebeki Goldsztajn, sygn. 20/300/1939.

Źródła

Alliluyeva S., *Twenty Letters to a Friend*, transl. P. Johnson, London 1967.

Berliner Adreßbuch 1931, Berlin 1931.

Perec I.L., *Mgliste lata dzieciństwa. Wspomnienia z Zamościa*, wstęp, tłum., oprac. M. Ruta, Warszawa 2022 (*Żydzi, Autobiografia*, Polska, t. 16).

Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1923 год, Москва 1923 [*Vsia Moskva. Adresnaia i spravochnaia kniga na 1923 god*, Moskva 1923].

- Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1926 год, Москва 1926 [*Vsia Moskva. Adresnaia i spravocnaia kniga na 1926 god*, Moskva 1926].
- Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1927 год, Москва 1927 [*Vsia Moskva. Adresnaia i spravocnaia kniga na 1927 god*, Moskva 1927].
- Весь Петроград : адресная и справочная книга г. Петрограда, Петроград 1916 [*Ves' Petrograd: adresnaia i spravocnaia kniga g. Petrograda*, Petrograd 1916].
- Лубянка. Сталини МГБ СССР. Март 1946-март 1953, Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2007 [*Lubianka. Stalini MGB SSSR. Mart 1946-mart 1953, Sost. V.N. Khaustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova*, Moskva 2007].

Opracowania

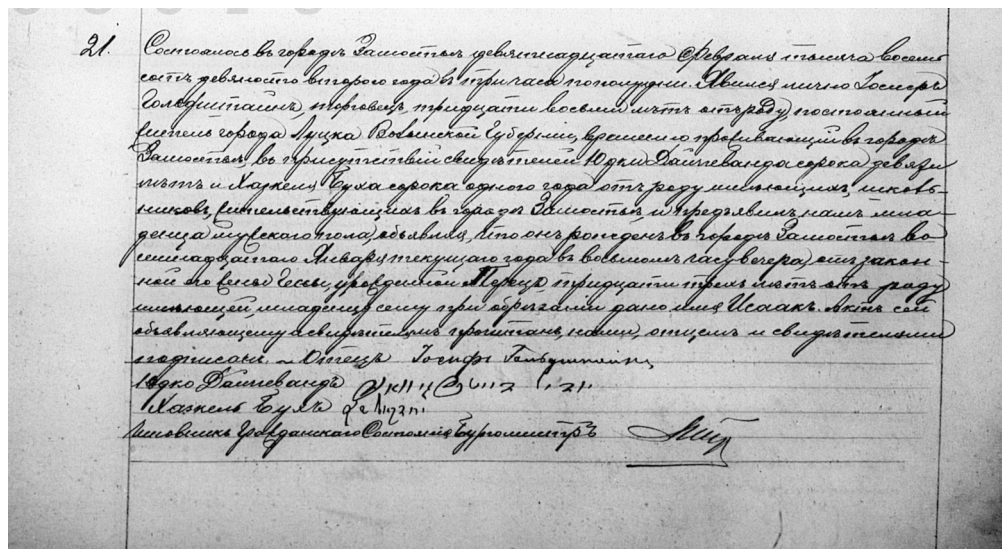
- Estraikh G., *The Life, Death, and Afterlife of the Jewish Anti-Fascist Committee*, „East European Jewish Affairs”, 48 (2018), no. 2, s. 139-148.
- Kopciowski A., *Z dziejów rodziny Pereców w Zamościu*, w: *Ortodoksja, emancypacja, asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Grabowska, Lublin 2003, s. 159-179.
- Kopciowski A., *Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005.
- Lewin E., *Z lwowskiego getta*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 17-18, s. 171-204.
- Lustiger A., *Czerwona księga. Stalin i Żydzi. Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, tłum. E. Kaźmierczak, W. Leder, Warszawa 2004.
- Manley R., *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*, London 2009.
- Montefiore S.S., *Stalin. Dwór czerwonego cara*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2008.
- Roberts G., *Stalin's Wars: From World War to Cold War 1939-1953*, London 2006.
- Wasserstein B., *On the Eve: The Jews of Europe before the Second World War*, New York 2012.
- Wołongiewicz M., Zasieczny A., *Niemieckie źródła rozwoju lotnictwa w ZSRR*, Warszawa 2020.
- Костырченко Г.В., *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, Москва 2001 [Kostyrchenko G.V., *Tainaya politika Stalina: vlast' i antisemitizm*, Moskva 2001].
- Закурдаев И. В., *Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*, Москва 2013 [Zakurdaev I.V., *Vladimirskii Central. Istoriia Vladimirskoi tiur'my*, Moskva 2013].
- Сальман М., *О Сергее Радлове и Осипе Мандельштаме (По архивным источникам)* [Sal'man M., *O Sergee Radlove i Osipe Mandel'shtame (Po arkhivnym istochnikam)*], „Slavica Revalensia”, 2018, nr 5, s. 133-208.
- Скворцова С., *Государственный еврейский театр*, „Вестник Дальневосточной государственной научной библиотеки” [Skvortsova S., *Gosudarstvennyi evreiskii teatr*, „Vestnik Dal'nevostochnoi gosudarstvennoi nauchnoi biblioteki”], 2015, nr 4, s. 86-96.
- Черкасов П. П., *ИМЭМО. Очерк истории*, Москва 2016 [Cherkasov P.P., *IMEMO. Ocherk istorii*, Moskva 2016].
- Табункина И. А., *Профессор Б. А. Кржевский в Пермском университете*, „Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология”, [Tabunkina I.A., *Professor B.A. Krzhevskii v Permskom universitete*, „Vestnik Permskogo universiteta. Rossiiskaia i zarubezhnaia filologiya”], 2015, nr 3 (31), s. 136-148.

Netografia

- Finkman L., *Ten Years of the Labor Movement in Zamość (1913-1923)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam412.html#Page430> [dostęp: 25.03.2024].
- Frelich M., *From Life in Zamość in Times Gone By*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam458.html#Page460> [dostęp: 25.03.2024].

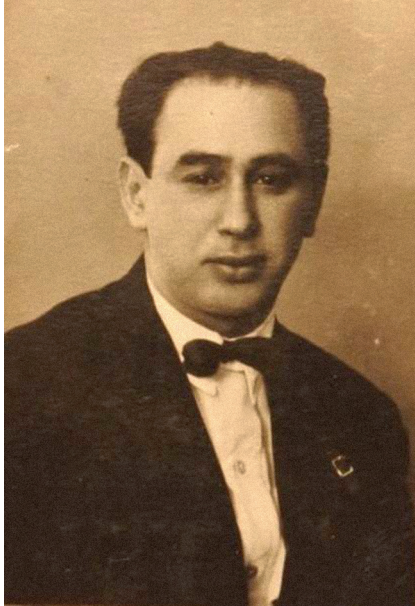
- Rok-Schwartz N., *There Was a Life, and It Was Cut Down (Memories of the Age of Youth in Zamość)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam458.html#Page471> [dostęp: 25.03.2024].
- Shpizeisen Ch., *Bundand Trade Union Movement in Zamość between the Two World Wars (1914–1939)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam305.html#Page307> [dostęp: 22.03.2024].
- Shpizeisen Ch., *The First Great Demonstration in Zamość in the Year 1905*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam305.html#Page307> [dostęp: 22.03.2024].
- The Life and Works of I. L. Peretz (Biographical and Bibliographical Facts)*, in: *Pinkas Zamosc*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zamosc1/zam220.html#Page223> [dostęp: 22.03.2024].
- Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center, Shoah Names: Guta Goldsztejn, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1947107> [dostęp: 12.10.2025].
- Документ №11: Реабилитационная справка по делу еврейского антифашистского комитета (12.12.1955) [Dokument №11: Reabilitatsionnaia spravka po delu evrejskogo antifashistskogo komiteta], https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/88?fbclid=IwAR1G91SqVELUccknMd1BpkCyp2Flgwur97GDQEEJJUndLxI8bot5bPEMHYg_aem_AU10SMh7fAzZXDOpHRXbCsB7O1E3pU0qgXNqLMRIamCRUv9ZEAgrijy7EovusbSwg8yw1vejvHRn4fveC2FKcR [dostęp: 25.03.2024].
- Хлебникова-Смирнова К.С., *Мои воспоминания* [Khlebnikova-Smirnova K.S., *Moi vospominaniia*], <https://vgulage.name/books/hlebnikova-smirnova-k-s-moi-vospominaniia/> [dostęp: 16.03.2024].

Ilustracje

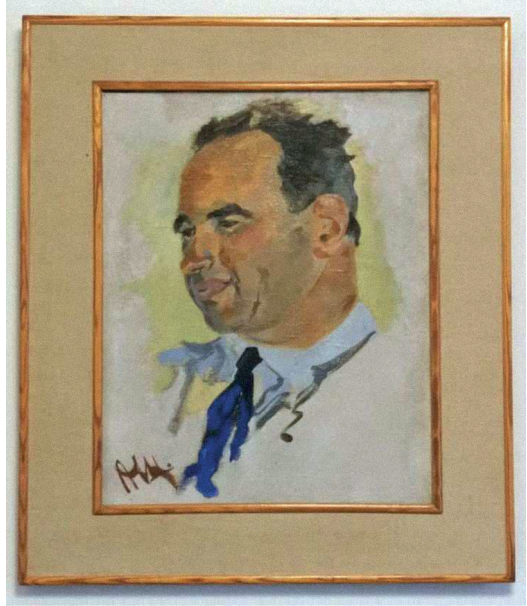

Fot. 1. Akt urodzenia Izaaka Goldsztajna.

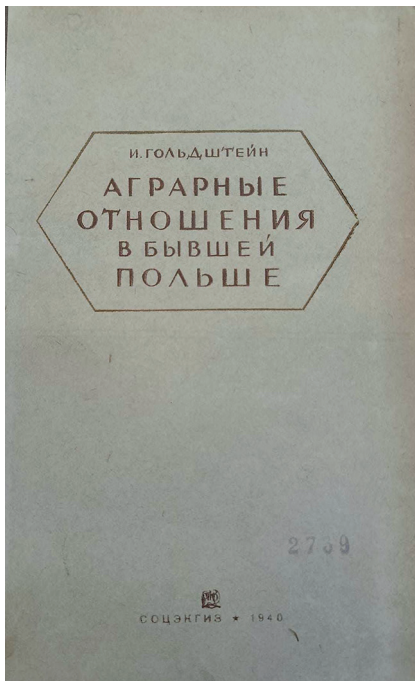
Źródło: APZ, Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Zamościu, sygn. 88/788/0/-/12: Księga urodzeń 1891–1896, Akt urodzenia Izaaka Goldsztajna, k. 72.

Fot. 2. Zdjęcie Izaaka Goldsztajna (bez daty).
Źródło: Zbiory Józefa Kowalewskiego.

Fot. 3. Zdjęcie portretu Izaaka Goldsztajna (bez daty).
Źródło: Zbiory Józefa Kowalewskiego.

Fot. 4. Zdjęcie okładki książki *Stosunki agrarne w dawnej Polsce, zachodniej Ukrainie i zachodniej Białorusi*.
Wydano w Moskwie w 1940 roku.
Źródło: Fotografia okładki wydania